

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ НА СТАДІЯХ АПЕЛЯЦІЙНОГО Й КАСАЦІЙНОГО ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Відповідно до світових стандартів правосуддя, насамперед ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Однією з гарантій належного судового захисту прав та інтересів індивіда виступає доступність правосуддя та її реалізація в цивільному судочинстві, зокрема, на етапах перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядках.

У юридичній науці цій гарантії з недавнього часу приділяється пильна увага. Доктринальний її аналіз здійснено Н.Ю.Сакарою в дисертаційному дослідженні «Проблема доступності правосуддя по цивільних справах» [11].

Практичний інтерес у вивченні зазначених питань зумовлено тим, що згідно з Концепцією вдосконалення суддівства для утвердження справедливого суду

в Україні, який відповідав би європейським стандартам, до основних цілей і завдань названого правового документа належить забезпечення доступності і справедливості суддівства [7, с. 5].

Постановка викладеної в цій статті проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями вимагає дослідження європейських стандартів правосуддя на стадіях апеляційного й касаційного перегляду судових рішень по цивільних справах. У цій статті ми проаналізуємо міжнародно-правові акти, практику Європейського суду з прав людини та імплементацію їх окремих положень вітчизняним цивільним процесуальним правом.

При буквальному розумінні ч.1 ст.6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод може скластися враження, що вона прямо не закріплює права заінтересованої особи на вирішення судом спору про цивільні права й обов'язки, а окреслює виключно вимоги справедливості

розгляду. У той же час очевидно: якщо в особи немає доступу до правосуддя, решта гарантій права на справедливий судовий розгляд стають безглуздими.

На підставі цієї тези Європейський суд з прав людини розробив принцип «право на доступ», який впливає з положень ч.1 ст.6 Конвенції, ч. 1 ст. 6 якої гарантує кожному право на звернення до суду з будь-якою вимогою, що стосується спору про його цивільні права й обов'язки («право на суд»). Порушення права на суд, одним з аспектів якого є право на доступ до правосуддя, має місце в тих випадках, коли особа, обгрунтовано вважаючи незаконним втручання будь-яких інших осіб у здійснення своїх цивільних прав, не має можливості звернутися з відповідним позовом до суду, що відповідає вимогам ч.1 ст.6 Конвенції. Крім того, право на доступ до правосуддя повинно не тільки формально визнаватися, але й бути ефективним.

Актуальність дослідження доступності правосуддя в аспекті перегляду судових актів обумовлюється також вимогами Конвенції щодо необхідності розгляду справи компетентним і справедливим судом. О.М.Овчаренко має рацію, стверджуючи: якщо законодавством передбачено можливість судового розгляду цивільної справи декількома

інстанціями, то недостатньо, щоб тільки суд першої інстанції діяв у повній відповідності з вимогами справедливого правосуддя [6, с. 37].

Європейські стандарти здійснення правосуддя передбачають, що, в принципі, повинна існувати можливість контролю за будь-яким рішенням нижчестоящого суду (суду першої інстанції) з боку вищестоящого (суду другої інстанції). Якщо буде визнано доцільним передбачити будь-який виняток із цього принципу то він має бути заснованим на законі й відповідати загальним принципам справедливості. Сторонам належить надавати інформацію про їх право на оскарження і про те, яким чином це право здійснювати, зокрема, про строки, в які слід подавати скаргу [2, с.2].

Зміст доступності правосуддя на стадіях перегляду судових актів судами контролюючих інстанцій треба розглядати з урахуванням істотних положень, які є найбільш актуальними у визначенні цих питань у вищезгаданому контексті і пропозиції заходів по їх вирішенню, а саме: а) коло суб'єктів права на оскарження судового акта; б) можливість обмеження права на оскарження судового рішення; в) інституційна доступність судів контролюючих інстанцій; г) остаточність сили судового рішення, що набрало

законної сили.

У зв'язку з реформуванням процедури оскарження судових рішень і судової системи в цілому видається доцільним приділити увагу моделям перегляду судових актів в порядку цивільного судочинства стосовно загальної проблеми доступності правосуддя. На необхідність забезпечення заінтересованим особам права ефективного судового захисту при перегляді рішення звертав увагу Європейський суд з прав людини [4, с. 36].

Комітет міністрів Ради Європи в Рекомендації № R (2000) 2 по перегляду справ і відновленню провадження в справі на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями Європейського суду з прав людини не визначає, кому належить звертатися за переглядом справ. Беручи до уваги, що основною метою рекомендації є забезпечення адекватного захисту потерпілих унаслідок порушень Конвенції, встановлених Судом, логіка системи передбачає, що вказані особи повинні мати право звертатися з необхідним клопотанням до компетентного суду або в інший внутрішньонаціональний орган. Зважаючи на різні традиції Договірних Сторін, положення подібного характеру не були включені в зазначену Рекомендацію [8, с. 69].

Комітет міністрів РЄ не передбачає переліку рекомендова-

них суб'єктів права на перегляд судового рішення. Пріоритет законодавчого закріплення кола таких осіб названий орган відносить до національного законодавства Договірних Сторін. Проте ст.8 Загальної декларації прав людини передбачене право кожного на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення його основних прав, наданих йому конституцією або законом [5, с. 194]. Це положення повною мірою стосується і права зацікавлених осіб на оскарження судових рішень за правилами, передбаченими національним законодавством.

Доступність засобів перегляду судових актів у першу чергу має на увазі наявність у заінтересованої сторони права на оскарження рішень суду першої інстанції. Незважаючи на те, що ч.1 ст.6 вказаної Конвенції не передбачає й не має на увазі право на апеляційне оскарження судових рішень по цивільних справах, таке право може бути надане сторонам національним процесуальним законодавством. Відповідно, якщо вищестоящий суд вирішує спір про цивільні права й обов'язки, ці приписи застосовуються й на стадії апеляційного або касаційного перегляду.

Статті 292 і 324 ЦПК України називають коло суб'єктів права на апеляційне й касаційне оскар-

ження судових актів. У правозас-тосовчій практиці не виникає про-блем при оскарженні акта право-суддя особами, які брали участь у розгляді судом цивільної спра-ви. Закріплюючи як суб'єктів пра-ва оскарження цих осіб та осіб, указаних у статтях 45 і 46 ЦПК України, законодавець надав таке право також особам, які не бра-ли участі в розгляді справи, але щодо прав та обов'язків яких суд виніс рішення. Саме останнім і важко деколи реалізувати гаран-товане ст.13 ЦПК право на апе-ляційне й касаційне оскарження судових рішень.

На відміну від ЦПК України 1963 р., правом оскарження в даний час наділено, по суті, не-обмежене коло осіб. Це призво-дить до певних проблем тлумач-чення норм процесуального пра-ва, які регламентують коло суб'єктів права на апеляційне й касаційне оскарження судових рішень. Труднощі виникають перш за все при визначенні тих критеріїв, якими потрібно керува-тися при прийнятті скарг від осіб, які не брали участі в розгляді справи. У зв'язку з цим судам буває важко оцінити судові рішення з позиції того, чи зачіпа-ються в ньому права й обов'язки цих осіб.

На нашу думку, до суду зі скаргою може звернутися будь-яка особа, яка вважає, що її пра-ва порушені судовим актом. При-

чому звернутися з апеляційною або касаційною скаргою до суду може й той суб'єкт, який не брав участі у справі, але права якого прямо або опосередковано пору-шені названим актом правосуддя. На цій підставі видається спірною позиція О.О. Борисової, яка стверджує й обгрунтовує тезу, що особи, які не брали участі у справі, не мають права оскаржен-ня судового акта [1, с. 162-168].

Крім вищеназваних аргу-ментів, якими обгрунтовується наша незгода з викладеними по-зиціями О.О.Борисової, додамо, що згідно з ч.3 ст.61 ЦПК, до об-ставин, що не підлягають дока-зуванню, належать ті, які встанов-лені судовим рішенням, що на-брало законної сили, у цивільній, господарській або адміністра-тивній справі, в яких брали участь ті ж особи або особа, щодо якої встановлені ці обставини. Тому зміст судового рішення може по-ширюватися й на осіб, які не бра-ли участі в розгляді справи за на-явності умов, указаних в ч.3 ст.61 ЦПК.

Суд не вирішує питання по суті в момент прийняття скарги про те, порушені чи ні права осо-би, яка звертається зі скаргою на судові рішення. Цим можна об-грунтувати існуюче положення цивільного процесуального зако-нодавства щодо браку підстав для відмови в прийнятті апеляцій-ної скарги. Наприклад, при вирі-

шенні питання про прийняття апеляційної або касаційної скарги до розгляду суд не може зробити висновок, порушені чи ні судовим рішенням права особи, яка не брала участі у справі, але є суб'єктом права оскарження. Тому висновок, порушуються чи ні судовим рішенням права або інтереси осіб, які не брали участі у розгляді справи судом першої інстанції, робиться судами контролюючих інстанцій під час судового розгляду по суті апеляційної (касаційної) скарги.

Стаття 45 ЦПК передбачає можливість участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб. Насамперед у випадках, установлених законом, прокурор може звернутися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів і брати участь у цих справах.

У юридичній літературі вказується, що суб'єктами оскарження мають бути особи, які беруть участь у справі, а також інші, якщо їх права або законні інтереси порушені судовим рішенням [3, с. 146]. На нашу думку, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок, що правом оскарження судового рішення повинні володіти тільки ті особи, які брали участь у справі, або особи, які не

брали участі у справі, але суд у рішенні вирішив питання про їх права й обов'язки. Отже, прокурор, який не брав участі у справі, не повинен мати права оскаржувати судові рішення.

В.М. Жуйков пише, що в рішенні по справі «Брумареску проти Румунії» Європейський суд відзначив, що суб'єктом оскарження рішення національного суду був Генеральний прокурор Румунії, який виступав стороною у провадженні і в силу національного законодавства володів повноваженнями подавати заяви про скасування судового рішення.

У рішенні по справі «Рябих проти Росії» цей Суд відзначив, що перегляд судового рішення від 8 червня 1998 р. було ініційовано головою Бєлгородського обласного суду, який не був учасником судового розгляду [3, с. 134-142].

Як бачимо з наведених рішень Європейського суду, перегляд судового рішення, що стало для сторін обов'язковим, недопустимий за заявою державної посадової особи, яка не брала участі в розгляді справи.

До проблеми суб'єктного складу права на оскарження судового рішення примикає доцільність допуску осіб до оскарження актів правосуддя з боку органів судової влади й можливе обмеження такого права для

заінтересованих осіб з боку держави. Про це наголошується в правовій літературі [1, с. 251-270] й у Рекомендаціях Комітету міністрів РЄ від 7 лютого 1995 р., №R (95) 5. Згідно з їх вимогами пропонується в законодавчому порядку виключити або обмежити в оскарженні низку категорій справ [2, с. 2, 3]. На думку В.М.Жуйкова, необхідним є обмеження права оскарження до суду другої інстанції рішень судів по деяких категоріях справ (малозначних, як рекомендує Комітет міністрів РЄ, і тих, які мають особливості, що вимагають негайного набрання винесеними по них рішеннями законної сили). Науковець, як бачимо, вважає за можливе існування законодавчих обмежень по оскарженню окремих категорій справ, приміром, судових наказів, рішень, винесених у справах, підсудних мировим суддям тощо [3, с. 101, 148].

Разом із тим вітчизняне цивільне процесуальне законодавство не передбачає обмежень оскарження рішень по окремих категоріях цивільних справ. Як уже зазначалося, у ЦПК не встановлено вичерпного кола суб'єктів права на оскарження судових рішень, а також механізми якогонебудь допуску до права на оскарження з боку органів державної влади. Статтею 8 Конституції України особі гарантується право оскаржити судові рішення в

апеляційному або касаційному порядку безпосередньо на підставі цього Основного Закону, який має найвищу юридичну силу.

У зв'язку з цим вбачається, що рекомендації щодо можливості допуску осіб до оскарження судового акта й обмеження оскарження рішень по деяких категоріях цивільних справ суперечить судовій практиці Європейського суду в тому, що ст.13 Конвенції передбачає можливість наявності ефективних засобів захисту стосовно перегляду судового рішення. Якщо ж особі національним законодавством не надано права оскарження судового рішення, така процедура захисту прав не є достатньо ефективним засобом захисту заявника. У подібних випадках, як відзначає Суд, має місце порушення ст.2 Протоколу №7 до Конвенції [4, с. 36].

Міжнародно-правові стандарти правосуддя вказують на можливість для національного законодавства передбачати в окремих випадках необхідність допуску особи до окремих видів оскарження (перегляду) судових актів. Так, ст.332 ЦПК називає попередній порядок розгляду справи судом касаційної інстанції, де колегіально вирішується питання про можливість передачі касаційної скарги на розгляд цивільної справи по суті судовою палатою

по цивільних справах Верховного Суду України як судом касаційної інстанції. Статтею 356 ЦПК закріплюється, що питання про допуск скарги у зв'язку з винятковими обставинами до провадження суду вирішується судовою колегією Верховного Суду України у складі 7-ми суддів без виклику осіб, які брали участь у справі, впродовж 15 днів з дня надходження скарги. Скарга вважається допущеною до провадження у зв'язку з винятковими обставинами і справа витребується, якщо хоча б троє суддів дійшли висновку про необхідність цього. Про допуск скарги й витребування справи або відмови в цьому суд виносить ухвалу, яка оскарженню не підлягає.

Підставами касаційного оскарження є тільки неправильне застосування судом (судами) норм матеріального права або порушення норм права процесуального (ч.2 ст.324 ЦПК). Судові рішення по цивільних справах можуть бути переглянуті у зв'язку з винятковими обставинами після їх перегляду в касаційному порядку, якщо вони оскаржені з мотивів, викладених у ст.354 ЦПК.

Можливість обмеження права на оскарження судового рішення з урахуванням малозначності ціни позову передбачено вищезгаданими Рекомендаціями Комітету міністрів РЄ. Але, на нашу

думку, реалізація в національному законодавстві такого положення сприятиме позбавленню заінтересованих осіб права на оскарження судових актів, що суперечить ст.13 ЦПК і статтям 55, 124 і п.8 ч.2 ст.129 Конституції. Крім цього, оскарження рішень по так званих малих позовах може зовсім не стосуватися ціни позову. Адже предметом оскарження може бути й мотивувальна частина судового рішення. Іншими словами, оскарження судового рішення з огляду на незгоду особи, яка подала скаргу, зі встановленими судовим рішенням обставинами, що можуть стати в подальшому фактами, не підлягаючими доведенню в іншій цивільній справі, повинно бути гарантовано і не обмежено ціною позову.

Видається справедливим положення гл. 1 розд. 5 ЦПК, що законодавством не встановлено граничного строку для відновлення строку на подачу апеляційної скарги, оскільки суб'єкт цього права може дізнатися про порушення свого права рішенням суду першої інстанції набагато пізніше за вступ останнього в законну силу. Крім того, ст.318 ЦПК передбачає за судом апеляційної інстанції повноваження на скасування раніше винесеного рішення (ухвали), якщо апеляційна скарга на рішення суду від особи, яка не брала участі в розгляді

справи, надійшла до апеляційного суду вже після розгляду скарги, поданої за ініціативою осіб, які брали участь у справі. Після розгляду апеляційної скарги суб'єкт права на оскарження має право подати касаційну скаргу до Верховного Суду України впродовж 2-х місяців з дня набрання законної сили рішенням (ухвалою) апеляційного суду (ст.325 ЦПК).

Інституційна доступність судів контролюючих інстанцій визначається їх територіальним розміщенням і структурною побудовою. Що стосується судів апеляційної інстанції, то варто зазначити, що вони розташовані, як правило, на обласному рівні. У той же час у разі потреби замість апеляційного суду області можуть створюватися апеляційні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області.

Інституційна доступність Верховного Суду України як суду касаційної інстанції визначається розглядом касаційної скарги тільки з позиції правильного застосування судами першої й апеляційної інстанцій норм матеріального і процесуального права. Цей Суд не має права перевіряти обґрунтованість і фактичну сторону оскаржуваного рішення. Тому учасники касаційного провадження можуть і не бути присутніми при розгляді справи, оскільки мотиви оскарження викладено в касаційній скарзі на су-

дове рішення.

У цьому зв'язку вважаємо за доцільне закріпити в ЦПК України можливість розгляду скарги судом касаційної інстанції за правилами письмового процесу, як це передбачено ст.222 Кодексу адміністративного судочинства України. При цьому суб'єкти касаційного провадження можуть не бути присутніми при розгляді скарги Верховним Судом.

Оскільки система судів цивільної юрисдикції в Україні, на відміну від судової системи Російської Федерації, передбачає існування судів першої інстанції (місцевих судів), апеляційних судів і суду інстанції касаційної, видається можливим висловити деякі міркування стосовно вдосконалення інституційності судів цивільної юрисдикції. Безперечним, на нашу думку, є положення процесуального законодавства, що всі цивільні справи розглядаються місцевими судами як судами першої інстанції (ст.107 ЦПК України), що відповідає демократичному принципу судового устрою про те, що кожне рішення суду першої інстанції може бути оскаржене до суду інстанції контролюючої. Суди апеляційної інстанції переглядають рішення судів першої інстанції, що не набрали законної сили, й обмежене коло ухвал указаних судових органів. У цілому ж територіальна юрисдикція апеляційних судів

відповідає їх предметній компетенції. Апеляційний суд перевіряє рішення місцевих судів з погляду їх законності й обґрунтованості. Суд же касаційної інстанції не вправі робити висновки про обґрунтованість оскаржуваного рішення судів першої або апеляційної інстанцій і перевіряє правильність застосування нижчестоящими судами норм матеріального і процесуального права.

З урахуванням існуючої правової традиції і значущості касаційного перегляду судових рішень вважаємо, що без розгляду спору про право цивільне, діяльність Верховного Суду має бути спрямована на формування одностайної судової практики й відповідності актів правосуддя міжнародним зобов'язанням України.

Можливість існування суду третьої інстанції передбачається Рекомендацією № R (95) 5. Ця категорія судів не включає конституційні чи аналогічні їм суди. Винятковість можливості існування суду третьої інстанції зумовлена особливостями національного законодавства. Якщо буде визнано доцільним назвати винятки з принципу двоінстанційності, вони мають бути засновані на законі й відповідати загальним принципам справедливості.

При розгляді можливості застосування заходів, що стосуються судів третьої інстанції, державам слід мати на увазі, що спра-

ви вже пройшли слухання в 2-х інших судах. Скарги до суду третьої інстанції належить подавати в першу чергу в рамках справ, які заслуговують третього судового розгляду, наприклад, справ, які розвиватимуть право або сприятимуть одностайному тлумаченню закону. Їх коло може бути також обмежено скаргами по тих справах, які стосуються питань права, що мають значення для всього суспільства в цілому. Від особи, яка подає скаргу, необхідно вимагати обґрунтування того, чим його справа сприятиме досягненню таких цілей [2, с. 4].

Тому навряд чи можна погодитися з думкою про те, що Комітет міністрів РЄ у своїх рекомендаціях виходить з того, що судовий контроль, як правило, повинен завершуватися апеляційною інстанцією. Хоча міжнародні стандарти правосуддя (приміром, ст. 2 Протоколу №7) і не зобов'язує створювати апеляційні й касаційні суди, вищевикладене дозволяє зробити висновок, що має існувати можливість контролю за будь-яким рішенням нижчестоящего суду з боку вищестоящего.

З доступністю інстанцій судів пов'язана проблема остаточності законної сили судового рішення, що набрало законної сили, та його правової визначеності.

Аналіз рішень Європейського суду з прав людини свідчить, що принцип правової визначе-

ності не передбачає можливості перегляду рішення суду національними судовими установами після винесення остаточного рішення. Жодна зі сторін не праві вимагати перегляду остаточного судового рішення тільки з метою нового судового розгляду й винесення по суті нового рішення. Винятки із цього принципу допустимі тільки в разі виявлення важливих нових обставин. Процедура перегляду цивільної справи за нововиявленими обставинами не суперечить принципу правової визначеності в тому випадку, якщо використовується для виправлення помилок, допущених під час відправлення правосуддя. Завдання суду полягає в тому, щоб установити, чи суперечило ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод застосування вказаної проце-

дури в даній справі.

Остаточність рішення передбачає неможливість повторного судового розгляду цивільної справи між особами, які брали участь при первинному розгляді цивільно-правового спору [9, с. 28, 29; 10].

На підставі вищевикладеного можемо підсумувати, що проблема доступності правосуддя при реалізації апеляційного й касаційного оскаржень судових рішень за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішень Європейського суду з прав людини потребує активної імплементації національним процесуальним законодавством європейських держав та України, зокрема. У той же час варто враховувати особливості національного процесуального законодавства й законодавства про судоустрій.

Список літератури: 1. Борисова Е.А. Проверка судебных актов по гражданским делам. – М.: Изд. дом «Городец», 2005. – 304 с. 2. Доступ к правосудию // Рос. юстиция. – 1997. – № 10. – С. 2-4. 3. Жуйков В.М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. – М.: Статут, 2006. – 283 с. 4. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини щодо рішення у справі «Гурепка проти України» // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 11 (63). – С. 36. 5. Міжнародне право в документах / За заг. ред. М.В. Буроменського. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. Справ, 2003. – 375 с. 6. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя у контексті Європейської Конвенції з прав людини // Право і безпека. – 2005. – № 4'5. – С. 35-40. 7. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.06 р. № 361/2006 // Уряд. кур'єр. Орієнтир. – 2006. – № 95. – С. 5-13. 8. Рекомендація № R (2000) 2 по пересмотру дел и возобновлению производства по делу на внутривосударственном уровне в связи с решениями Европейского Суда по правам человека // Рос. юстиция. – 2001. – № 12. – С. 68-69. 9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Праведная проти Росії» // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 2 (66). – С. 28-30. 10. Решение Европейского суда по правам человека по делу «Хаккар против Франции» // Рос. юстиция. – 2001. – № 12. – С. 65-67. 11. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – Х., Нац. юрид. акад. України. – 2006. – 209 с.

Надійшла до редакції 16.09.2008 р.